

La narrativització de la violència

Miquel Rodrigo

■ *En els relats de la violència podem diferenciar dos aspectes. En primer lloc, la definició de l'acte com a violència i, en segon lloc, l'explicació de l'acte violent. En aquest article es mostra com socialment es defineixen uns actes violents determinats i uns altres no, d'acord amb les convencions socials de cada moment històric en una cultura determinada. Així mateix, es mostren diverses maneres de justificar la violència a partir d'una estratègia etiològica i d'una estratègia teleològica.*

L'ésser humà és un ésser narratiu. Una de les característiques universals de la humanitat és la narrativització de la realitat. Això va des dels aspectes més amplis de les experiències humanes fins als més íntims. Les cultures construeixen els relats que es convertiran en referents mítics compartits i els éssers humans posseeixen els microrelats de les seves autobiografies. Així mateix, els diferents fenòmens socials es converteixen en discursos que adquireixen una dimensió pública a través dels mitjans de comunicació. La violència també és narrativitzada tant en la comunicació interpersonal com en la comunicació mediàtica.

En aquest article pretenc desenvolupar dos aspectes que em semblen essencials en els relats de les violències. En la narrativització de la violència podem apuntar la possible aparició de dos nivells de producció de sentit que són la comprensió i la justificació. Evidentment, ens trobem davant d'una proposta d'anàlisi que cerca les estratègies narratives d'aquests relats. Moltes vegades, aquests dos aspectes

estan mesclats i l'un es confon amb l'altre o, més ben dit: l'un es fa passar per l'altre. És necessari, doncs, tenir ben clar quin sentit aporta cadascun.

Podríem diferenciar-los de la manera següent: comprendre suposa donar sentit a la violència, no necessàriament justificar-la. Es tracta de posar l'etiqueta de violència a uns determinats fenòmens. Justificar significa establir criteris de legitimitat que permetin valorar les diferents violències. Com s'ha dit, sol ser habitual en molts discursos que aquests dos aspectes estiguin interrelacionats. Amb tot, considero que diferenciar-los ens permetrà fer una aproximació crítica als discursos de la violència.

Les narracions de la violència no són simples, no tan sols per la casuística que les provoca sinó també pels diversos enfocaments amb què es poden tractar els casos. Tanmateix, les narracions que es fan dels conflictes violents són molt importants, perquè a l'hora de solucionar-los no només influeixen les causes profundes que van originar el conflicte sinó també la seva representació narrativa. Com diu Martínez de Murgía (1999: 149-150): "La dificultat en la solució d'un conflicte no depèn únicament de la naturalesa de la disputa en qüestió, sinó de la manera com les parts en parlen, la percepció que tenen del que han o no de negociar i l'efecte que això pugui tenir en la contrapart (...), i en la seva imatge pública". Aquests elements d'interpretació i de representació dels conflictes són fonamentals. Tal com afirma Ross (1995: 244-245): "Per mi, com més intens i llarg sigui el conflicte, hi ha més probabilitat que el component interpretatiu sigui important i que es pensi que apreciar el seu paper és quelcom necessari per arribar a un acord viable. La gent lluita per interessos reals, ja siguin materials o simbòlics; però la manera de fer-ho, la intensitat dels sentiments i fins on arribin els adversaris per defensar o aconseguir allò que ells creuen que els és de legítima propietat, són proves que la consecució dels interessos té

Miquel Rodrigo

*Catedràtic de teoria de la comunicació
de la Universitat Autònoma de Barcelona*

un component psicocultural important que encara no s'ha arribat a entendre bé".

En el cas dels conflictes interculturals (RODRIGO, 2003b), les representacions que es construeixen són fonamentals. Ross (2001: 159) planteja la seva anàlisi dels conflictes interculturals, que són un dels tipus de conflictes que més apareixen als mitjans de comunicació, a partir de la idea dels drames psicoculturals: "Els drames psicoculturals són conflictes, aparentment irresolubles, entre grups que lluiten sobre reclamacions que afecten elements centrals de cada grup sobre la seva experiència històrica i la seva identitat i que provoquen la desconfiança i el temor de l'adversari. Els drames psicoculturals polaritzen esdeveniments sobre reclamacions culturals, amenaces i/o drets no negociables que són importants perquè connecten amb les narracions i el cor de les metàfores fonamentals de la identitat del grup". Aquests drames psicoculturals es manifesten en diversos tipus de narracions. Com afirma Ross (2001: 164): "Les interpretacions psicoculturals es poden trobar en moltes formes, com materials escrits, documents històrics, discursos públics, informes governamentals, lleis, vídeos, obres de teatre, cançons, observacions sistemàtiques i enquestes d'opinió". Totes aquestes narracions contribueixen a construir les representacions socials, però no hi ha cap dubte que els relats periodístics tenen una influència social molt gran. Heus aquí la importància de la representació de la violència (RODRIGO, 1999).

Sovint, però, els relats mediàtics de la violència amaguen, dins de l'emotivitat que els és pròpia, una construcció de la realitat que s'ha de donar a conèixer. Per això proposo que analitzem dos aspectes d'aquests relats per tal de reflexionar sobre quin tipus de realitat ens proposen els mitjans. Començarem per la comprensió de la violència.

De l'agressivitat a la violència

La violència és una acció social productora de sentit. Al voltant de la violència es construeixen diferents discursos socials. En cada moment històric la significació de la violència pot variar. Des d'aquest punt de vista, es pot considerar la violència com una construcció històrica de sentit.

Una distinció clau a l'hora de donar sentit a la violència és la diferenciació entre *agressivitat* i *violència*. Mentre que

l'agressivitat és considerada una resposta adaptativa, positiva, en definitiva, als estímuls de l'entorn, la violència es veu com una disfunció social.

Ens trobem davant de dues construccions diferents. L'agressivitat correspon al món de la neurobiologia, de la psicologia conductista, de l'etologia evolucionista. Per això l'agressivitat es presenta com a necessària, natural, innata i inevitable. La violència correspon al món de la sociologia funcionalista, de l'antropologia, de la psicologia social. Així, la violència es considera contingent, adquirida, cultural i reprimible.

De vegades, però, aquestes mirades s'entrellacen. Cal plantejar quan som davant de manifestacions d'agressivitat i quan ens trobem en l'àmbit de la violència. El llindar entre agressivitat i violència acostuma a ser menys clar del que hom creu. A més, els límits d'aquest llindar poden canviar al llarg del temps. Per això ens hem de preguntar on és la violència a la nostra societat. És a dir, què s'entén per violència. Cada societat dóna a determinats comportaments el qualificatiu de violents, mentre que uns altres comportaments es queden en la mera agressivitat.

Cada societat, mitjançant el dret, estableix aquells comportament violents que es consideren punibles. Però, com és sabut, el dret, en el millor dels casos, va sempre per darrere de la realitat social. Abans que un comportament determinat sigui tingut en compte per les normes jurídiques, s'ha vist sotmès a una discussió pels legisladors i, abans encara, per la societat mateixa. És en aquest debat públic on els actors polítics i socials amb una major capacitat d'influència i de poder crearan un clima d'opinió determinat. En aquest clima d'opinió, sorgeixen uns valors que es presenten com a hegemònics, a partir dels quals s'etiquetaran uns fenòmens determinats com a violents.

Si acceptem aquestes idees podríem convenir que el que es consideri violència serà producte d'una convenció social subjecta a negociació per part dels actors polítics i socials. El pas de l'agressivitat a la violència serà fruit d'aquesta tipificació semiòtica.

Ja vaig apuntar (RODRIGO, 1998) que la violència és una construcció històrica. Així, en cada moment històric, en el debat social sobre violència es produiran zones de consens majoritari, zones de dissens i zones de negociació. Evidentment, aquesta proposta de comprensió del debat social es pot aplicar a altres temes a banda del de la violència, però

nosaltres ens centrarem en aquest fenomen.

En les zones de consens, el sentit de la violència és majoritàriament compartit o, com a mínim, no es qüestiona de manera sistemàtica. A més, en aquestes zones s'estableix, també, la centralitat d'alguns fenòmens. Actualment, la violència domèstica sembla que pertany a aquesta zona, cosa que, fa uns anys, no passava. És tot just gràcies al paper dels mitjans de comunicació que aquests fenòmens, que es consideraven propis de la vida privada i que no s'etiquetaven com a violència, han adquirit una visibilitat pública i un nou sentit social.

Evidentment, la sensibilitat i la percepció de la violència continuen canviant i és possible que, per exemple, la conducció temerària arribi a ser considerada una forma de violència. Però per això s'haurà de visibilitzar i s'haurà de tipificar, i passar d'aquesta manera de la zona del dissens a la zona de negociació per ser, finalment, eventualment, consensuada. En les zones de dissens es produeixen opinions contràries a l'hora d'etiquetar determinats comportaments com a violència. En aquestes zones, la discussió no ha entrat en un espai de debat públic, perquè el criteri suposadament minoritari no ha tingut la capacitat de convertir-se en interlocutor públic del criteri considerat majoritari. En definitiva, en les zones de dissens hi ha tots aquells fenòmens que no s'inclouen dins de la violència. Així, per exemple, a la nostra societat no es considera que els accidents laborals siguin violència laboral o que el futbol sigui un esport violent, tot i que s'accepta que pugui ser agressiu.

Abans d'entrar en les zones de negociació, m'agradaria ressaltar que totes aquestes zones prenen major o menor amplitud i flexibilitat en funció del major o menor control social de cada moment històric. Fins i tot les zones de consens, per bé que tenen una fixació jurídica, també estan sotmeses a una certa negociació. El que estableixen les zones de negociació és una discussió pública sobre la tipificació que caldria donar a uns fenòmens determinats i les accions socials, polítiques i legislatives a dur a terme a partir d'aquesta definició. De vegades, els comportaments que estan en les zones de dissens o de negociació passen a les zones de consens. Aquí la correlació de forces existent en una societat serà determinant a l'hora d'aconseguir imposar el seu punt de vista, la seva interpretació de la realitat, els seus valors. Evidentment,

aquestes zones tenen fronteres, espais de pas d'una zona a l'altra. El problema de les zones de negociació no és que siguin una "terra de ningú", sinó una "terra de tothom". Com afirma Bauman (2002: 269): "L'amenaça mortal contra la supervivència mateixa de la praxi cultural no amenaça tant en les 'terres de ningú' com en les 'terres de massa persones'." Així, les zones de negociació es poden convertir en zones sobrecarregades de significat. A més, com ens recorda Appadurai (2003: 77), "totes les taxonomies morals i socials odien les categories que difuminin les línies divisòries". En aquesta zona de negociació el llinar entre agressivitat i violència es difumina.

Però de vegades, més enllà del debat públic sobre què és violència, l'estratègia dels actors socials amb poder per definir-la és emascarar la violència i presentar-la com una altra cosa. Com ens recorda Lewis Carroll en la seva novel·la *A través del mirall*, davant del dubte d'Àlicia sobre si es pot fer que les paraules signifiquin tantes coses diferents, la resposta de Humpty Dumpty és contundent: la qüestió és saber qui mana, això és tot. Però en un sistema democràtic no n'hi ha prou amb manar, cal convèncer, adquirir legitimitat. Ja ho deia Rousseau (1986: 13): "El més fort mai no és bastant fort per ser sempre l'amo si no transforma la seva força en dret i l'obediència en deure". S'ha d'aconseguir que la violència es converteixi en violència legítima, no tan sols legal. Però en aquest camí la violència perd la seva pròpia etiqueta i es converteix en força.

Cal reconèixer que en els relats no totes les violències són iguals. Alguns tipus de violència adquireixen una legitimitat que és negada a uns altres tipus de violència. Però no només això: comportaments idèntics són valorats diferentment segons qui sigui el perpetrador de l'acte violent, ja que hi ha actors socials que posseeixen el monopoli de la violència legítima. Aquest segon moviment dels relats de la violència és molt important perquè transforma el sentit de la violència. Vegem com es pot produir aquesta diversa valoració de la violència.

De la violència a la força

Com han assenyalat diversos autors, "cada societat canalitza la conducta violenta d'acord amb uns valors i unes pautes de comportament acceptades socialment" (ARAN et

al., 2001: 37). Tal com he desenvolupat en un altre text (RODRIGO, 2003a) tota cultura implica la construcció d'un ordre i, per tant, d'un sentit. Hem de tenir en compte que donar sentit significa ordenar la realitat, posar ordre al món. Ja és sabut que el concepte de cultura és un dels que més intents de definició ha suscitat. El concepte de cultura és una construcció cultural. Com diu Cuhe (1996: 7), "és significatiu que la paraula *cultura* no tingui un equivalent en la majoria de les llengües orals de les societats que estudien habitualment els etnòlegs. Això no implica, tot i que no es tracti d'una evidència universalment compartida, que aquestes societats no tinguin cultura, sinó que no es plantegen la qüestió de si tenen o no cultura, i menys de definir la seva pròpia cultura".

Per la meua banda, sense pretensions omnicomprendives, m'adhereixo a la definició de cultura de Geertz (1989: 88): "La cultura denota un esquema històricament transmès de significacions representades en símbols, un sistema de concepcions heretades i expressades en formes simbòliques per mitjans amb els quals els homes comuniquen, perpetuen i desenvolupen el seu coneixement i les seves actituds davant de la vida".

Si partim d'aquesta idea de cultura, com a matriu de significat, cal entendre la violència com un acte comunicatiu. La cultura dóna sentit a la violència i així dóna instruments per a la comunicació. Fins i tot la violència sense sentit té el sentit de les coses que no tenen sentit.

Però la cultura no únicament dóna sentit a la violència, també, o més ben dit, alhora, legitima o deslegitima aquesta violència. Així, la violència legitimada es converteix en força. Per tal de mostrar aquest pas de la violència a la força podem assenyalar l'existència de dues estratègies narratives que no són excloents. D'una banda, l'estratègia teleològica i, de l'altra, l'etiòlògica. En l'estratègia teleològica es focalitza la finalitat de la violència. Així, mitjançant la violència es pot pretendre alliberar un país, una persona pot enriquir-se o perpetrar una venjança, etc. Les narracions que justifiquen la violència amb l'estratègia teleològica solen posar l'accent en allò que es pretén amb la consecució de l'acte violent. Per contra, l'estratègia etiòlògica se centra en la persona que duu a terme la violència i les circumstàncies que l'envolten. Les narracions que fan referència a l'etiologia de la violència es preocupen sobretot d'explicar perquè ha passat el que ha passat.

La violència teleològica es mouria en l'eix de la violència digna i indigna, mentre que l'eix de l'etiologia seria la violència justificada i injustificada. Travessant un eix i un altre tindríem quatre formes que donen sentit a la violència. Evidentment, cada cultura establirà quines conductes són dignes, indignes, justificades o injustificades, d'acord amb les seves zones de consens, dissens i negociació establertes històricament. Totes aquestes categories han de ser enteses com a propostes de lectura dels discursos sobre la violència. És molt dubtós que un acte de violència sigui, *per se*, digne; tanmateix, molts discursos socials pretenen dignificar la violència pròpia. Així, una conflagració es pot considerar una "guerra justa" i la violència es converteix aleshores en força. No m'estendré més en aquest punt, però podríem trobar molts exemples en la nostra pròpia història o en el clima bel·licista que viu el món.

Una forma de narrar la violència seria la que la presenta com a digna i justificada. Ens trobaríem davant d'un discurs que ens mostra una conducta correcta. Encara que sigui una conducta violenta, s'assenyala que el perpetrador va fer el que deia que faria. De fet, ens trobaríem davant de la violència legítima. Seria el cas de la defensa pròpia, o de tercers, amb mitjans proporcionats amb l'agressió. Aquesta mena de narració plantejaria, per exemple, el següent: si Iraq posa en perill tota la humanitat, defensar-se atacant aquesta potència bèl·lica és el mínim que es pot fer.

Una altra narració és aquella en què la violència és digna però injustificada. Ens trobaríem davant d'una conducta errònia. És a dir que, encara que les finalitats que es persegueixen amb la violència són dignes, les causes que la provoquen no tenen justificació. Podria ser el cas de la defensa pròpia, o de tercers, amb mitjans desproporcionats. Quan parlem de "violència desproporcionada" significa, *sensu contrario*, que hi ha uns criteris d'adequació de la violència. Aquest tipus de narració plantejaria: si Iraq ens amenaça ens hem de defensar. Però, es tracta d'una amenaça real? Si no té armes de destrucció massiva, com pot ser una amenaça?

Una altra narració seria la de la violència justificada però indigna. Ens trobaríem, per exemple, davant d'aquella violència que es basa en l'obediència deguda. Bauman (1998) assenyala clarament que un dels mecanismes de justificació dels que van perpetrar l'Holocaust fou la responsabilitat delegada. Una possible narració seria

aquella que assenyalés que potser és indigne atacar un país com Iraq, que no sabem si té armes de destrucció massiva, però cal ajudar els nostres aliats i els EUA ja saben què es fan.

L'última narració sobre violència que recullo seria la violència indigna i injustificada. Ens trobaríem davant de la violència incomprensible. Seria el cas de la "violència gratuïta". Tornant al cas d'Iraq, suposaria plantejar-se que si aquest país no és una amenaça per a la humanitat ni té armes de destrucció massiva, quin sentit té iniciar una guerra? Tot i que en aquest cas potser el més adequat no és parlar de violència gratuïta donats els jaciments de petroli del país en qüestió.

Si acceptem que, com a mínim en part, els discursos sobre la violència fan servir els eixos assenyalats, cal acordar que cada cultura establirà les normes socials que donin sentit a les diferents formes de violència. Evidentment, aquestes narracions de la violència no són tancades sinó que es poden produir sobretot a les zones de negociació, una agonística discursiva on es confronten diverses interpretacions sobre fenòmens violents, i fins i tot es discuteix si aquests fenòmens són violents o no.

Els discursos dominants en cada societat aplicaran les seves estratègies per construir les diverses mirades sobre la violència. Així, la violència mateixa es justifica teleològicament per preservar un bé superior, mentre que a la violència aliena se li nega la interpretació dels perpetradors i es reinterpreta o es remet a la visió etiològica en què el subjecte entra en la patologia individual. Es tractaria d'una violència etiològica no teleològica.

Així es redueix la violència en termes psicològics. Però tal com assenyala Ross (1995: 19) no hem d'oblidar que "els processos interpretatius, més freqüentment descrits en termes psicològics, són també profundament culturals. La noció d'una cultura del conflicte crida l'atenció sobre com la gent de les comunitats desenvolupa i comparteix interpretacions arrelades en disposicions psicoculturals. Aquest enfocament ens obliga a considerar les experiències formatives comunes i les pràctiques i valors explícits compartits per la gent que creix en companyia, i, així mateix, a apreciar la importància de les identitats comunes, de l'autoconcepció i dels grups externs que serveixen com a objectius acceptables per a l'externalització i la projecció". Com veiem, és la cultura la que no tan sols dóna sentit a la

violència sinó que també en determina els objectius i ens ofereix les justificacions acceptables per legitimar o deslegitimar la violència. Com ens recorda Delgado (1998: 59-64) els violents sempre són els altres. Tot i que cal tenir en compte que algunes cultures tenen més dificultats a l'hora de manejar els conflictes que unes altres. "En aquelles cultures on hi ha una alta predisposició a definir els grups propis i aliens en termes diametralment diferents, a veure les accions dels altres com quelcom amenaçant i provocatiu o a identificar-se amb pocs fora del cercle propi, no es poden modificar les estructures psíquiques internes a través del maneig del conflicte. Aquest sí que pot, tanmateix, proporcionar analogies, metàfores i imatges alternatives psicoculturalment adients que podrien ser més compatibles amb un maneig constructiu del conflicte" (ROSS, 1995: 271-272). Per això són tan importants les representacions socials de les diverses violències.

Les representacions de les violències inclouen el sentit que es dóna a la violència, la legitimitat dels actors per dur a terme els actes violents, i fins i tot les causalitats que se'ls atribueixen.

Com assenyala Mannoni (2001: 61) les representacions socials són dinàmiques, estructurants i perseverants. Les representacions socials són processos cognitius i emotius productors de sentit, de realitats simbòliques i dinàmiques. A més, actuen com a esquemes organitzadors de la realitat. A l'últim, les representacions socials asseguren la permanència i la congruència d'allò que hom creu. Per la nostra part, podríem afegir que les representacions socials són un producte cultural que fonamenten la comprensió, la justificació i l'atribució de la violència. Per Mannoni (2001: 55) "les representacions socials estan a la interfície entre la participació subjectiva en la socialitat i les formes produïdes pel cos social". En aquest mateix sentit, Santamaría (2002: 11) ens recorda que "les representacions són (...) una determinada forma de concebre la realitat, en el seu sentit cognoscitiu però també constructiu i estructurador. Les representacions formen part de les relacions socials, són producte i generadores de relacions. Cal destacar que aquestes representacions són col·lectives no tan sols perquè són compartides pels membres d'un grup, sinó perquè s'elaboren, es mantenen i es transformen socialment, en el sí de les relacions socials, i perquè, a més, tenen un abast estructurador d'aquestes mateixes relacions socials". És a

dir, les representacions socials són productes construïts socialment i són constructors del pensament social. Però cal recordar que amb Mannoni (2001: 119-120) que "el problema que es planteja no és saber en quina mesura una *representació* és vertadera o falsa, ni quina relació té aquesta forma de coneixement amb la veritat. En efecte, una representació, perquè es tracta d'una representació és necessàriament 'falsa', ja que mai no diu exactament què és l'objecte, però alhora és 'vertadera', ja que és per al subjecte un tipus de coneixement vàlid a partir del qual pot actuar". Les representacions socials, tot i que acostumen a tenir una certa continuïtat històrica i cultural, poden canviar segons les circumstàncies de cada moment i de la perspectiva dels observadors. Un element fonamental per a aquest canvi són les narracions que vehiculen les representacions socials dominants o que ofereixen representacions alternatives. Per Mannoni (2001: 66) "La mentalitat d'un grup determinat està d'alguna manera organitzat, dirigit, és a dir, condicionat pels discursos socials (...), de la mateixa manera que la narració de la vida d'un subjecte és interpretable en funció del seu mite personal".

En una societat democràtica i plural es produeix una agonística discursiva en què els mitjans de comunicació tenen un paper molt important. Els mitjans actuen sobre la disponibilitat de les representacions socials; utilitzant unes representacions determinades potencien l'adhesió de les persones a aquestes representacions.

"Els mitjans de comunicació social –sobretot la televisió– tenen una gran importància a l'hora de construir la percepció social de la realitat" (ARAN *et al.*, 2000: 32). Els mitjans de comunicació visibilitzen les representacions d'algunes violències i n'invisibilitzen unes altres. Això es fa ocultant les violències, etiquetant-les com agressivitat o, simplement, justificant-les, quan no es poden ocultar. Aquest és, de ben segur, el gran poder dels mitjans, més enllà de causalitats més o menys improbables. Com afirma Cardús (1998: 26): "Per tant, la relació entre televisió i violència queda, de fet, travessada per un conjunt d'altres factors culturals que, necessàriament, esmicolen qualsevol anàlisi monocausal. Més que considerar la televisió com la causa de la violència, potser caldria parlar de la televisió com a il·lustració gairebé perfecta de la violència intrínseca de la nostra societat".

Traducció: Meritxell Cucurella-Jorba

Bibliografia

- APPADURAI, A. "La nueva lógica de la violencia". A: *Revista de Occidente*, juliol-agost 2003, núm. 266-267, pàg. 67-82.
- ARAN, S. *et al.* "Violència i televisió. Criteris per a l'elaboració d'un mètode d'anàlisi qualitativa". A: *Quaderns del CAC*, maig 2000, núm. 8, pàg. 31-37. ISSN: 1138-9761
- ARAN, S. *et al.* *La violència a la mirada. L'anàlisi de la violència a la televisió*. Barcelona: Trípodos, 2001. ISBN: 84-931273-6-1
- BAUMAN, Z. *Modernidad y Holocausto*. Toledo: Sequitur, 1998. ISBN: 84-923112-0-7
- BAUMAN, Z. *La cultura como praxis*. Barcelona: Paidós, 2002. ISBN: 84-493-1184-5
- CARDÚS, S. "La seva televisió i la nostra violència". A: *Quaderns del CAC*, octubre 1998, núm. 2, pàg. 23-27. ISSN: 1138-9761
- CUCHE, D. *La notion de culture dans les sciences sociales*. París: La Découverte, 1996. ISBN: 2-7071-2649-7
- DELGADO, M. "Discurso y violencia: la 'fantasmización' mediática de la fuerza", A: *Trípodos*, 1998, núm. 6, pàg. 55-68. ISSN: 1138-3305
- GEERTZ, C. *La interpretación de las culturas*. Barcelona: Gedisa, 1989. ISBN: 84-7432-333-9
- MANNONI, P. *Les représentations sociales*. París: Presses Universitaires de France, 2001. ISBN :2-13-052168-1
- MARTÍNEZ DE MURGUÍA, B. *Mediación y resolución de conflictos. Una guía introductoria*. México: Paidós, 1999.
- RODRIGO, M. "El impacto social de la violencia en la televisión". A: *Trípodos*, núm. 6. 1998, pàg.19-30. ISSN: 1138-3305
- RODRIGO, M. "La representació de la violència en els mitjans de comunicació". A: *Revista Catalana de Seguretat Pública*, juny 1999, núm. 4, pàg. 27-34. ISSN: 1138-2465
- RODRIGO, M. "Repensar la violencia desde la cultura ". A: *Trípodos Extra* 2003, Universitat Ramon Llull, Barcelona, 2003a, pàg. 85- 98. ISSN: 1138-3305
- RODRIGO, M. "Violencias interculturales". A: *Sphera Publica*, Universidad Católica San Antonio, Murcia, 2003b, núm. 3, pàg.173-188. ISSN: 1180-9210
- ROSS, M. H. *La cultura del conflicto. Las diferencias interculturales en la práctica de la violencia*. Barcelona: Paidós, 1995. ISBN: 84-493-0166-1
- ROSS, M. H. "Psychocultural Interpretations and Dramas: Identity Dynamics in Ethnic Conflict". A: *Political Psychology* , 2001, núm. 22, pàg.157-178.
- ROUSSEAU, J.J. *Del contrato social. Discursos*. Madrid: Alianza 1986.
- SANTAMARÍA, E. *La incógnita del extraño. Una aproximación a la significación sociológica de la "inmigración no comunitaria"*. Rubí (Barcelona): Editorial Anthropos, 2002. ISBN: 84-7658-613-2